

Verbi valents

18.11.2008

Loengu kava

- Mis on valents keeles?
- Mõned olulised mõisted
- Valentsi muutmise vahendid
 - Valentsi vähendavad vahendid
 - Valentsi suurendavad vahendid
 - Valentsi muutmise vahendite grammatiseerumine
- Mitmevalentsed verbid

Mis on valents?

- VALENTS on verbi (ka noomeni vm sõnaliigi) võime kombineeruda kindla hulga teiste lause moodustajatega erinevates konstruktsioonides samamoodi, nagu keemilise elemendi valents on tema võime kombineeruda kindla hulga aatomitega või muude elementidega. (Allerton 1996: 359)

Näiteks

- Verb *aevastama* on **ühevalentne** (v. monovalentne), sest ta seob ühte moodustajat; nt:

Jüri aevastas.

- Verb *armastama* on **kahevalentne** (v. bivalentne), sest ta seob kahte moodustajat; nt:

Jüri armastab Liisit.

- Verb *andma* on aga **kolmevalentne** (v. trivalentne), sest ta seob kolme moodustajat; nt:

Jüri andis Liisile raamatu.

- Aga **neljavalentsed** verbid?

Jüri lasi Toomasel anda raamat Liisile.

- On olemas ka **null-valentseid** verbe; nt *koitma*:

Koidab.

Mõned põhimõisted

- Situatsiooni moodustajaid nagu *Jüri*, *Liis*, ja *raamat* nimetatakse **aktantideks**.
- Igal aktandil on kindel **semantiline roll** (nt agent, patsient, saaja, koht jne) ja seda realiseeritakse süntaktiliselt teatud **lauseliikmena** (nt subjekt, objekt, kaudobjekt/määrus); nt:

	<i>Jüri</i>	<i>andis</i>	<i>raamatu</i>	<i>Liisile.</i>
SEM. ROLL	agent		patsient	saaja
LAUSELIIGE	subjekt		objekt	kaudobjekt /määrus

- Kuna verb tingib moodustajate sõnaliigi ja grammatilise vormi, nimetatakse moodustajaid verbi **laienditeks**. Laiendid jagunevad (vt Erelt jt 1993: 7–8) :

1) **seotud laienditeks**, mis on rohkem tingitud konkreetse verbi tähendusest. Järgmises lauses sisaldub semantiline roll 'koht' verbi tähenduses:

Jüri pani võileiva külmkappi. (vrd **Jüri pani võileiva.*)

2) **vabadeks laienditeks**, mille tingitus verbi tähendusest on minimaalne. Järgmises lauses ei sisaldu semantiline roll 'koht' verbi tähenduses:

Jüri sõi võileiba rongis. (vrd ^{ok}*Jüri sõi võileiba.*)

NB! Verbi semantiline valents võrdub seotud laiendite arvuga.

- Seotud laiendid jagunevad omakorda (vt Erelt jt 1993: 17–18):

1) **obligatoorseteks**; näiteks verbil *avastama* on kaks obligatoorset seotud laiendit:

Jüri avastas jalgratta. / ^{??}*Jüri avastas.*

2) **fakultatiivseteks**: näiteks verbil *lugema* on üks obligatoorne seotud laiend ja üks fakultatiivne seotud laiend:

Jüri luges raamatut. / ^{ok}*Jüri luges.*

- Tuleb eristada **semantilist** ja **süntaktilist** valentsi. Verb *sööma* on semantiliselt kahevalentne, sest ta tingib kaks aktanti – see, kes sööb ja see, mida süüakse; nt:

Jüri sööb suppi.

Teatud süntaktilistes konstruktsioonides aga võib ta esineda ühevalentsena; vrd passiivne konstruktsioon:

Supp on ära söödud.

Selliselt juhul on ta süntaktiliselt ühevalentne.

- **Valents** ja **transitiivsus** (sihilisus) korreleeruvad üldjuhul järgnevalt:

null-valentne verb = atransitiivne verb; nt

sadama, koitma

ühevalentne verb = intransitiivne verb; nt

magama, komistama

kahevalentne verb = transitiivne verb; nt

tapma, eelistama

Kuid mitte alati: näiteks *minema* on intransitiivne, kuid kahevalentne (vrd *Poiss läheb kooli.*).

Valentsi muutmise vahendid

- Jagunevad **valentsi vähendavateks** ja **valentsi suurendavateks** vahenditeks.

Valentsi vähendavad vahendid

- Muudavad valentsi ühe võrra väiksemaks. Jagunevad:
 - 1) **patsiendi (v. objekti) kustutavateks;**
 - 2) **agendi (v. subjekti) kustutavateks.**

Patsiendi (v. objekti) kustutavad vahendid

- **Objekti ellips:**

Jüri jõi mahla. → *Jüri jõi.*

Mõnedes keeltes on selle jaoks spetsiaalne grammatiline kategooria, nt ainu keeles:

Sake a-ku (Haspelmath, Müller-Bardey 2004)

sake 1SG.TRANSITIIVNE-jooma

‘Ma joon saket.’

I-ku-an.

DEOBJ-jooma-1SG.INTRANSITIIVNE

‘Ma joon.’

- **Deakusatiiv:** patsient ei kao lausest täiesti, vaid kaotab ainult oma objekti staatuse, muutudes määruseks: näiteks esimeses ungarikeelses lauses on sõna *beteg* 'haige' objekt, teises on see sõna taandatud määruseks:

Az orvos szán-ja a beteget.

DEF arst kahju_tundma-3SG DEF haige-AKKUSATIIV

'Arst haletseb haiget. (Arstil on haigest kahju.)'

Az orvos szán-akoz-ik a betegen.

DEF arst kahju_tundma-DEAKUSATIIV-3SG DEF haige-SUPERESS

'Arst tunneb haigele kaasa.'

Agendi (v. subjekti) kustutavad vahendid

- **Passiiv:** agent on lausest ära võetud ja patsient on tõstetud subjektiks:

Jüri sõi supi ära. → Supp on ära söödud.

- **Impersonaal:** agent on lausest ära võetud, patsient jääb objektiks:

Jüri sööb suppi. → Süüakse suppi.

- **Antikausatiiv.** Erinevalt passiivist, mille puhul agent on lausest ära võetud (kuid jääb implitsiitselt tuvastatavaks), puudub siin agent täiesti. Erinevalt impersonaalist on siin patsient tõstetud subjektiks.

Antikausatiivi väljendavad eesti keeles enesekohased sufiksid *-u* ja *-ne*:

Keegi sulgeb ust. → Uks sulgub.

Keegi avab ukse. → Uks avaneb.

- Siia kuulub ka kadunud lõuna-eesti **personaalne passiiv**:

Keegi paneb mu maha. → ma panda mahha.

‘mind pannakse maha’

Keegi paneb su maha. → sa pandat mahha.

‘sind pannakse maha’

Valentsi suurendavad vahendid

- Muudavad valentsi ühe võrra suuremaks, lisades
 - 1) **patsiendi (v. objekti);**
 - 2) **agendi (v. subjekti).**

Patsiendi (v. objekti) lisavad vahendid

- Objekti lisamine mõnedele intransitiivsetele verbidele on võimalik:

Jüri jooksis → Jüri jooksis kaks kilomeetrit.

Jüri elab põnevalt. → Jüri elab põnevat elu.

- **Pseudorefleksiiv:**

Ta õppis segaseks. → Ta õppis ennast segaseks.

- Mõnedes keeltes saab 'saaja' tõsta objektiks. Näiteks inglise **dative shift**:

John handled that Bible to Mary. →

John handled Mary that Bible.

- Mõnedes keeltes on objekti lisamiseks spetsiaalne tegumood, mida nimetatakse **aplikatiiviks**; nt tukang besi keeles (Astroneesias) (vt Polinsky 2005):

no-ala te kau → no-ala-ako te ina-su te kau

3SG-tooma DEF puid

3SG-tooma-**APL** DEF ema-minu DEF puid

'Ta tõi puid.'

'Ta tõi emale puid.'

Agendi (v. subjekti) lisavad vahendid

- **Kausatiiv:** lisab uue agendi (põhjustaja). See on kõige sagedasem vahend valentsi suurendamiseks maailma keeltes. Eesti keeles moodutatakse kausatiive verbiliitiga *-ta*, mis ei ole väga produktiivne; vrd:

Jüri jooksis terve päeva.

Mari jooksutas Jürit terve päeva.

Jüri nuttis terve päeva.

*Mari *nutetas Jürit terve päeva.*

Verbiliide *-ta* võib tuletada ühevalentsetest verbidest kahevalentseid ja kahevalentsetest verbidest kolmevalentseid; vrd:

Jüri ärkas.

Mari äratas Jürit.

Jüri sõi suppi.

Mari söötis Jürile suppi.

- Peale *ta*-liite võib eesti keeles moodustada kausatiive ka näiteks verbidega *laskma*, *ajama* ja *panema*. Erinevalt *ta*-kausatiividest, kus uus agent on tegevuse **otsene põhjustaja**, on nende verbidega moodustatud kausatiivide puhul uus agent tihti **ärgitaja** (s.o **kaudne põhjustaja**); vrd lause *Jüri õppis Euroopa maade pealinnad ära* kausatiivsed vasted:

Mari õpetas Jürile Euroopa maade pealinnad selgeks.

Mari lasi Jüril Euroopa maade pealinnad selgeks õppida.

Mari ajas Jürit Euroopa maade pealinna selgeks õppima.

Mari pani Jüri Euroopa maade pealinna selgeks õppima.

- Soome keeles on kausatiivide moodustamine *ta*-liitega **palju produktiivsem** kui eesti keeles; nt:

Hän itkee.

Suuret tunteet itkettävät häntä.

Soome keeles saab *ta*-kausatiive moodustada peaegu kõikidest transitiivsetest verbidest:

Poliisi teki töitä koko yön.

Huono ilma teetti poliisillä töitä koko yön.

- Peale selle esineb soome keeles kausatiivide moodustuses **pleonasm**i, mis tähendab, et *ta*-liite saab lisada verbi tüvele kaks korda, kuid tähendus võrdub ühekordse kausatiiviga; vrd:

itkeä 'nutma' →

itkettää 'panna nutma' →

itketyttää 'panna nutma'

Valentsi muutmise vahendite grammatiseerumisest

- Valentsi vähendavad vahendid tekivad tihti **refleksiivsetest** (enesekohastest) **pronoomenitest**. Näiteks vene keele refleksiivne sufiks *-ся* tekkis refleksiivpronoomenist *се*. Arengu algusetapp esineb tänapäeva bulgaaria keeles; vrd:

bulgaaria: *мие се* 'peseb ennast'

vene: *моется* 'peseb ennast'

Mingil hetkel hakati refleksiivset sufksit kasutama ka elutute objektide puhul ja nii tekkis antikausatiivne funktsioon, mis **kustutab tegevuse agendi**; nt:

дверь открылась

‘uks avanes’

Viimasena tekkis **patsienti kustutav** funktsioon (vrd objekti-ellipsi näited üleval); nt:

собака кусается

‘koer hammustab’ (= ‘koer kipub hammustama’)

- Valentsi suurendavad vahendid:

1) **Aplikatiivid** (objekti lisavad grammatilised kategooriad) tekivad tihti **ruumiadverbist**, mille tähendus on '(millegi) peal'. Selline oli saksa aplikatiivse prefiksi *-be* algne funktsioon.

Sie schmeißt die Eiern.

'Ta viskab munad ära.'

Sie be-schmeißt ihn mit Eiern.

'Ta viskab (pommitab) teda munadega.'

2) **Kausatiivid** tekivad tihti perifrastilistest kausatiividest, mis tavaliselt sisaldavad **kausatiivverbe** nagu *tegema*, *laskma*, *andma*, *panema* (vt eesti kausatiivsed näited üleval) Näiteks avaari keele kausatiivne sufiks *-zabi* koosneb infinitiivi tunnusest *-ze* ja verbist *habi* 'tegema'. Areng oli selline:

t'eha-ze habi 'õitsema tegema' → *t'eha-z-abi* 'õitsema-tegema' → *t'eha-zabi* 'panema õitsema, *õitsetama'

Koduülesanne. Milliseid grammatiseerumise mehhanisme näeme siintoodud valentsi muutmisvahendite arengus? (vt loeng 2)

Mitmevalentsed verbid

- Paljudes keeltes on verbe, mis on kasutusel nii **kahevalentsena** kui ka **ühevalentsena**; nt inglise verb *break*:

She *broke* the glass.

The glass *broke*.

Selliseid verbe saab jagada selle järgi, kas nende tavalisem kasutus on kahevalentne või ühevalentne.

Mitmevalentsed verbi eesti keeles

- **Tavaliselt kahevalentsed**; nt *praadima*, *ehmatama* ja *müüma*:

Ta praeb kartuleid.

Kartulid praevad.

Jüri ehmatas Marit.

Mari ehmatas.

Jüri müüb jäätist.

Jäätis müüb (hästi).

- **Tavaliselt ühevalentsed;** nt *valutama* ja *puhkama*:

Jüri süda valutab.

Jüri valutab südant.

Jüri puhkab.

Jüri puhkab jalga.

Koduülesanne. Proovige leida veel mõned mitmevalentsed verbid eesti keeles!

Kõige olulisem selles loengus.

- Iga verb nõuab teatud hulka aktante, millel on kindel semantiline roll ja mis realiseeruvad süntaktiliselt teatud lauseliikmena. Seda nõuet nimetatakse verbi valentsiks.
- Valentsi võib suurendada või vähendada lisades või kustutades teatud aktante. Mõned valentsi muutmise vahendid võivad keeles grammatiseeruda iseseisvateks kategooriateks (nt passiiv, impersonaal, aplikatiiv, kausatiiv)
- Eesti keeles on hulk mitmevalentseid verbe.

Kirjandus

- Allerton, David J. 1996: Valency and valency grammar. – E.K. Brown, J. E. Miller (eds.), Concise encyclopedia of syntactic theories. Oxford: Pergamon. 359–368.
- Ereht, Mati jt 1993: Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: kiri. Tallinn.
- Haspelmath, Martin, Thomas Müller-Bardey 2004: Valency change. – G. Booij, Chr. Lehmann, J. Mugdan, (eds.), Morphology: A Handbook on Inflection and Word Formation. Vol. 2. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft) Berlin: de Gruyter, 1130–1145.
- Humphreys R. L. 1999: Valency Changing Alternations. – K. Brown and J. Miller, Concise encyclopedia of grammatical categories. Elsevier.
- Polinsky, M. 2005: Applicative Constructions. – M. Haspelmath, M. S. Dryer, D. Gil, B. Comrie (eds.), The World Atlas of Language Structures.